

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

Історико-меморіальний музей
Михайла Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"
<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЦЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БІЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН
Ігор МЕЛЬНИК • Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК
Всеволод НАУАКО • Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРІГ
Валерій СМОЛІЙ • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК
Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 4

Книга II

Серія

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ

(листопад 1918 р. — жовтень 1926 р.)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2013

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)
Г91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга» 2013 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України*

Упорядник, автор передмови: *Світлана ПАНЬКОВА*
Автори коментарів: *Олена БОЙКО, Мар'ян МУДРИЙ, Світлана ПАНЬКОВА*

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-847-3 (Т. 4. Кн. II)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2013
- © Панькова С. М., передмова, 2013
- © Бойко О. Д., Мудрий М. М., Панькова С. М., коментарі, 2013
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2013

Фотопортрет М.Грушевського до дипломатичного паспорта УНР,
виданого у Відні 10 жовтня 1919 р.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

**«...НІ ХВИЛІ НЕ ВВАЖАВ СЕБЕ ЕМІГРАНТОМ,
ТІЛЬКИ ЗАКОРДОННИМ РОБІТНИКОМ
НА НАШІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ НИВІ»
(Публіцистика Михайла Грушевського доби еміграції:
квітень 1919 р. — лютий 1924 р.)**

Двадцятилітня доба розвою грушевськознавства в Україні відзначена ґрунтовними монографічними дослідженнями, виданнями праць ученого, публікацією епістолярних та інших джерельних матеріалів. Проте до комплексного вивчення еміграційного періоду життя та діяльності Михайла Грушевського дослідники лише підступаються. Історіографічний огляд засвідчує, що на сьогодні окремі аспекти еміграційного життя М. Грушевського в загальних рисах висвітлені у низці наукових студій і збірниках документів¹. Початковий період, який вчений зосередив на заснуванні Комітету незалежної України, проаналізував у вступі до публікації джерел до історії комітету А. Садов². Окремі факти щодо заснування комітету подали В. Марочко в огляді листування М. Грушевського зі М. Шрагом³, А. Жуковський у загальній статті про політичну та публіцистичну діяльність вченого у 1919–1924 рр.⁴ та інші автори⁵. В огляді В. Марочка знаходимо окремі відо-

¹ Слід зазначити, насамперед, низку монографічних досліджень, присвячених українській політичній еміграції 1920-х рр. і збірок документів, які характеризують цей період та, зокрема, діяльність М. Грушевського: *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. — Прага, 1942. — Ч. 1; *Трошинський В.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. — К., 1994; *Діскурс В.* Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття). — Київ; Нью-Йорк, 2006; Михайло Грушевський. Між історією та політикою (1920–1930-ті роки): Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Р. Я. Пиріг, Т. Т. Гриценко, О. С. Рубльов, А. А. Соловйова. — К., 1997; Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. — К., 2008. Чимало місця діяльності М. Грушевського в еміграції відводять у своїх мемуарах політичні та громадські діячі. Серед таких джерел варто зауважити: *Шаповал М.* Щоденник від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. Ч. 1. — Нью-Йорк, 1958; *Чикаленко Є.* Щоденник. 1919–1920 / Упоряд. І. Старовойтенко. — К., 2011; *Винниченко В.* Щоденник. — Едмонтон; Нью-Йорк, 1983. — Том другий. 1921–1925; *Суровцова Н.* Спогади. — К., 1996. Окрема, одна з перших спеціальних добірок за темою, підготовлена в діаспорі: Михайло Грушевський у 110 роковини народження: 1866–1976 / Записки НТШ. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1978. — Т. СХСХІІІ (розділ «Деякі документи про діяльність Грушевського на еміграції» / Упорядкував М. Стахів). — С. 148–173.

² *Садов А. М. С.* Грушевський і Комітет Незалежної України за матеріалами родинного фонду Грушевських (ЦДІАК, Ф. 1235) // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К., 2006. — Вип. 10/11. — С. 697–724.

³ *Марочко В.* «Що чути з України і Києва...»: Невідомі листи Михайла Грушевського 1919–1922 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 2005. — Вип. 14. — С. 80–93.

⁴ *Жуковський А.* Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції 1919–1924 рр. // Український історичний журнал. — 2002. — № 1. — С. 96–124.

⁵ *Жуковський А.* Михайло Грушевський і Франція // Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці

мости й про діяльність М.Грушевського на чолі Закардонної делегації УПСР та його редакційну роботу в партійному органі «Борітеся — Поборете!»¹. Спеціальну ж розвідку діяльності Закардонної делегації УПСР та її лідера присвятила відома дослідниця українських есерів Т.Бевз². Досить докладно у студійх сучасних істориків — В.Потульніцького³, І.Матяш⁴, В.Ульяновського⁵, Судина Д.⁶ — висвітлюються науково-організаційні заходи М.Грушевського у справі заснування ним Українського соціологічного інституту та розгортання видавничих проєктів. Особливо варто зазначити ґрунтовну працю В.Ульяновського⁷, яка базується не лише на збереженій архівній справі УСІ, але й на документах Празького архіву (ЦДАВО України) та опублікованих епістолярних джерелах. Проте, і ця науково-організаційна енергія історика вимагає подальшого студіювання, залучення невідомих дотепер його публіцистичних виступів, листування з В.Кузівим⁸, Е.Фариняком⁹, Т.Починком¹⁰, К.Студинським¹¹, неопублікованого листування з рідними, чеським істориком

від дня народження Михайла Грушевського. — Львів, 1994. — С. 219; Овдієнко П. М.С.Грушевський як політичний діяч // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В.Гоголя. — 1996. — Т. 16. — Вип. 1. — С. 97–102; Цвенґрош Г. Франкомовні літературно-народознавчі публікації Михайла Грушевського в Парижі // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідомлення наукової конференції. — Львів, 1995. — С. 209–212.

¹ Марочко В. «Що чути з України і Києва...»: Невідомі листи Михайла Грушевського 1919–1922 рр. — С. 80–93.

² Бевз Т.А. Діяльність Закардонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. — 2009. — Т. XXIII. — С. 368–385.

³ Потульніцький В.А. Наукова діяльність М.С.Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.) // УІЖ. — 1992. — № 2. — С. 18–58.

⁴ Матяш І. Український соціологічний інститут М.С.Грушевського: основні напрями та етапи діяльності // Український історик. — 2000. — Ч. 4. — С. 44–56.

⁵ Ульяновський В. Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. — К., 1993. — С. 477–498; Його ж. Проєкти українського соціологічного інституту М.С.Грушевського // Філософська і соціологічна думка. — 1992. — № 7. — С. 109–123; Його ж. Чому не було створено «празької історичної школи» М.Грушевського? // Український історик. — 2002. — Ч. 1–4 (152–155). — С. 209–256.

⁶ Судин Д.Ю. Женевський період діяльності Українського соціологічного інституту (серпень 1919 — березень 1920 рр.) // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. — 2012. — Вип. 6. — С. 37–50.

⁷ Ульяновський В. Чому не було створено «празької історичної школи» М.Грушевського? — С. 209–256.

⁸ Окремі листи опубліковані: Гирич І. Листи Михайла Грушевського до Василя Кузіва // Український історик. — 1995. — Ч. 1–4. — С. 190–203. Повний корпус взаємного листування зберігається: ЦДАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 266; Спр. 576.

⁹ Листи М.Грушевського до Е.Фариняка (За час від 28.I.1922 до 12.II.1927) / До друку підготував М.Антонович // Український історик. — 1976. — Ч. 1–4. — С. 121–130; Листи М.Грушевського до Е.Фариняка (1923 р.) / До друку підготував М.Антонович // Український історик. — 1977. — Ч. 1–2. — С. 118–131. Неопубліковані листи Е.Фариняка до М.Грушевського зберігаються: ЦДАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 93.

¹⁰ Листи М.Грушевського до Т.Починка (З фонду Н.Григорієва). З матеріалів Музею-архіву ім. Д.Антоновича при УВАН у Нью-Йорку, США / Публікація М.Антоновича // Український історик. — 1969. — Ч. 4. — С. 78–98; Листи М.Грушевського до Т.Починка з додатком двох листівок до Д.Островського. З матеріалів Музею-архіву ім. Д.Антоновича при УВАН у Нью-Йорку, США / Коментар і примітки М.Антоновича // Український історик. — 1970. — Ч. 1–3. — С. 168–183.

¹¹ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упоряд. Г.Сварник, автор передмови Я.Дашкевич. — Львів; Нью-Йорк, 1998. Неопубліковані листи

ком Я.Бідло, матеріалів слідчих справ Михайла та Катерини Грушевських. Окремого дослідження потребує доля бібліотеки УСІ. Надзвичайно важливою справою залишається доля листів до вченого на еміграцію від рідних з Києва¹, друзів та учнів зі Львова, приятелів із США. Аналіз епістолярію зазначеного періоду, проведений попередньо при підготовці коментарів, вказує, що переважна більшість листів, адресованих М.Грушевському до Праги, Відня та Бадена, на сьогодні не зафіксована в архівних збірках України.

Найскладніша і найуразливіша проблема повернення вченого з еміграції, яка вже багато років залишається дискусійною², так само не вичерпала всіх джерел. Тут і реакція української політичної еміграції на цей крок вченого³, його неопубліковані кореспонденції до брата й сестри⁴, а також корпус листів з еміграції доньки Катерини Грушевської⁵. Цей останній, надзвичайно інформативний не лише щодо даної проблеми, але й загалом до всіх аспектів еміграційного життя історика, дає змогу всебічно осягнути будні та важливі громадські і наукові справи всього зазначеного періоду.

Поза увагою дослідників залишилися така важлива проблема, як діяльність М.Грушевського на чолі Союзу «Голодним України», заснованого ним у Відні. Головним джерелом цієї шляхетної місії, яку взяв на себе вчений, можуть слугувати його численні звернення до американських українців, опубліковані в часописах США і Канади. Всі вони здебільшого ніколи не передруковувалися в Україні й на сьогодні заповнюють важливу лакуну досліджень еміграційної доби М.Грушевського. Чимало інформації про діяльність Союзу містить листування вченого з його діячами — К.Студинським⁶, О.Олесем⁷, Ю.Ти-

ти К.Студинського до М.Грушевського еміграційного періоду зберігаються: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 89, 90, 115–116, 149; Спр. 95. — Арк. 3–10, 24–27, 35–37; Спр. 96. — Арк. 732–737.

¹ Зв'язки М.Грушевського з рідними через постійні переїзди поновилися лише на початку 1922 р. У листі до М.Чечеля від 17 лютого 1922 р. М.Грушевський писав: «Сьогодні я дістав назад лист від брата (перший)» (Марочко В. «Що чути з України і Києва...»: Невідомі листи Михайла Грушевського 1919–1922 рр. — С. 88).

² Шевченко Ф. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // УІЖ. — 1966. — № 11. — С. 13–30; *Staxiv M.* Чому М.Грушевський повернувся в 1924 році до Києва? (Жмут фактів і уривок зі спогадів) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — 1978. — Т. СХСVII. — С. 109–147; Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — К., 1996. — С. 19–34 (Розділ «Компроміс повернення»); Піскун В. Повернення Михайла Грушевського в Україну як зваба більшовизму й надія на дію // Михайло Грушевський — науковець і політик у контексті сучасності. — К., 2002. — С. 45–54; Пиріг Р. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою // УІЖ. — 2006. — № 5. — С. 4–19; *Його ж.* Михайло Грушевський і більшовицька влада: ціна компромісу // Українська історична наука на шляху творчого поступу: Матеріали III Міжнародного наук. конгресу українських істориків. Луцьк, 17–19 травня 2006 р. — Луцьк, 2007. — С. 358–364; *Його ж.* Феномен рееміграції Михайла Грушевського: сучасні інтерпретації // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. — 2007. — Вип. 91/93. — С. 47–50.

³ Інститут рукопису НБУВ (далі — ІР НБУВ). — Ф. 357. — № 42.

⁴ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1285, 1425.

⁵ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1286, 1396, 1425, 1430, 1453, 1458.

⁶ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського.

⁷ Листи М.Грушевського до Олександра Олеся // Листування Михайла Грушевського. — Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. — Т. 1 / Упоряд. Г.Бурлака; ред. Л.Винар. — С. 221–269; Листи Олександра Кандиби (Олеся) до Михайла Грушевського // Листування Михайла Грушевського. — Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. — Т. 3 / Упоряд. Г.Бурлака, Н.Лисенко; ред. Л.Винар. — С. 407–447.

щенком¹, а також представниками цієї громадської інституції в Україні — О. Грушевським² та Н. Романович-Ткаченко³.

* * *

Короткий історіографічний огляд на тлі змісту другої книги четвертого тому одно-значно засвідчує, що до наукового обігу вводиться унікальний корпус джерел до реконструкції багатогранної діяльності М. Грушевського в еміграції — його публіцистичний доробок. Можливо, більше, аніж у попередні періоди, цей доробок носить біографічний характер, що дає змогу, інколи по днях, відтворити хронологію подій, організаційних заходів, зустрічей, «мандрів» по Європі. Цей публіцистичний комплекс завершує серію «Суспільно-політичні твори» 50-томного видання творів Михайла Грушевського. І хоча хронологічно книга охоплює період від листопада 1918 р. до жовтня 1926 р., основний масив праць, презентований у ній, належить до публіцистичної спадщини вченого доби еміграції. Праці розділу I (листопад 1918 р. — квітень 1919 р.) засвідчують, що, відійшовши від «великої політики», М. Грушевський залишався до певної міри її учасником, але не головним героєм, що й зумовило його від'їзд в еміграцію. У своїх працях цього періоду він висловлює власний погляд на новий період в історії Української революції та діяльність своїх політичних опонентів.

Переважає більшість статей, вміщених у II–IV розділах, була опублікована у виданнях, що виходили в Америці, Канаді, Австрії, Франції та Чехословаччині, й вводиться до наукового обігу в Україні вперше. На шпальтах та сторінках цих часописів, іноді рідкісних і збережених в Україні в поодиноких примірниках, іноді недоступних для читача через їхній жалюгідний фізичний стан, вдалося виявити 55 публікацій, з них 11⁴ — не зафіксованих у бібліографічних покажчиках творчого доробку М. Грушевського. Власне, це обумовлене тим, що, надсилаючи свої листи чи заклики до американських чи канадських земляків, учений часто і сам не мав відомостей, чи побачили вони світ. Не мали про це відомостей, бо не отримували повних комплектів видань, і укладачі бібліографії, на чому, згадуючи роботу над покажчиком 1928 р., наголошував В. Дорошенко: «[...] чимало його статей, друкованих по закордонних українських виданнях, не ввійшло до цього показника»⁵.

У найдоступнішому джерелі, автобіографії 1926 р., свою публіцистичну та організаційну діяльність на еміграції М. Грушевський охарактеризував лаконічно: «З кінцем бе-

¹ Листування Михайла Грушевського. — Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2012. — Т. 6: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенко / Упоряд. О. Мельник; ред. А. Винар, І. Гирич.

² ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1285.

³ ІР НБУВ. — Ф. 121. — № 11, № 49–51.

⁴ «Поклик [Комітету незалежної України]» (26 липня 1919 р.); «Проект Українського соціологічного інституту»; «До народів цивілізованого світу» (15 січня 1920 р.); «Лист від М. Грушевського» (10 квітня 1922 р.); «Духа не угашайте! В справі допомоги голодним на Україні до земляків в Америці» (19 липня 1922 р.); «Братам в Америці» (10 грудня 1922 р.); «До Українського Червоного Хреста в Канаді» (24 грудня 1922 р.); «В ім'я української культури і українського імені до всіх вірних дітей України за океаном. Український соціологічний інститут звертається з гарячим прошенням помочі!» (бл. 26 квітня 1923 р.); «Від Українського соціологічного інституту»; «Подяка [від Союзу "Голодним України"]»; «До земляків в Америці» (17 лютого 1924 р.). У книзі II Т. 4 подано 19 праць, не зафіксованих у бібліографічних покажчиках, а загалом у томах серії «Суспільно-політичні твори» — 46 публікацій.

⁵ Дорошенко В. Життя й діяльність Михайла Грушевського // Михайло С. Грушевський. Вибрані праці. Видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті (1934–1959) / Зібрав і упорядкував матеріали Микола Галій. — Нью-Йорк, 1960. — С. 27.

резня через Галичину виїхав за кордон, в делегації від партії укр. соц. революц. на конференцію II Інтернаціоналу, і взяв участь в Люцернській конференції (докладне звіттовлення про сю делегатську діяльність надр. в «Борітеся — Поборете!», ч. 3). Восени того ж 1919 р. виступив з проектом організації «Українського соціологічного інституту» і, одержавши деякі кошти для цього, зайнявся цією організацією. Жив в Празі, Берліні, Відні, Женеві, Парижі; брав участь в організації часописи «L'Europe Orientale», «Борітеся — Поборете!», «Наш стяг», друкував в них багато статей і окремі брошури¹. Більш докладними відомостями про цей важливий аспект еміграційної доби вчений ділився з тодішніми приятелями, зокрема К.Студинським, В.Кузівим, Е.Фариняком та Т.Починком. У листі до львівського колеги К.Студинського від 4 квітня 1923 р. М.Грушевський подає парафразу зі свого чергового звернення до американських земляків і коментує її: «Се парафраза з моєї чергової відозви до наших громадян в Америці, котрі я з невеликим успіхом, але з великою витривалістю скребу от уже повних чотири роки свого заграничного життя (не еміграції, бо ні хвилі не вважав себе емігрантом, тільки закордонним робітником на нашій національній ниві)»².

Одним з перших публіцистичних проектів невтомного «закордонного робітника на національній ниві» став часопис «L'Europe Orientale» («Eastern Europe»), «заснований перед Люцернською конференцією соціалістичними групами нових республік Сходу для солідарної охорони їх інтересів»³. Проект був пов'язаний з потребою згуртування народів колишньої Російської імперії з метою поширення інформації серед західного суспільства про їхню боротьбу за самостійність і суверенність, впливу на рішення Антанти щодо визнання їхньої незалежності. Це згуртування відбулося навколо Товариства опіки нових республік Східної Європи (Комітету незалежності нових республік бувшої Росії), створеного на установчих зборах в Женеві 6 січня 1920 р., та названого журналу, які Михайло Грушевський називав «малим соціалістичним інтернаціоналом». Журнал мав підзаголовок «Для оборони нових Республік Сходу», маючи на увазі Естонію, Латвію, Литву, Білорусь, Україну, Кубань, Північний Кавказ, Азербайджан, Грузію і Вірменію. М.Грушевський був не лише ініціатором видання, але й забезпечував фінансування, головню, коштом заснованого ним Комітету незалежної України (у листопаді 1919 р. КНУК передав 5 тис. франків на утримання журналу⁴). У своїх зверненнях до американських земляків він інформував про вихід журналу та закликав до підтримки видання. Так, у листі до Мирослава Січинського наголошував: «Наша була ініціатива і на наших плечах буде головний його тягар»⁵. А у зверненні до українців в Америці від 27 вересня 1919 р. закликав: «Сей журнал видається представниками нових республік, які організувались в бувшій Росії, при участі заграничних письменників, котрі порозуміли потребу оборонити ці республіки від тої великої Росії та великої Польщі, що їх нерозважно заходила будувати мирова конференція. Поширюйте англійське видання сього журналу між американською суспільністю, добивайтесь, щоб він був по всіх бібліотеках та читальнях і скрізь, де його можуть люди бачити»⁶ Найдокладнішим джерелом до історії «L'Europe Orientale», окрім

¹ Грушевський М.С. Автобіографія, 1926 р. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. А.П.Демиденко. — К., 1992. — С. 198.

² Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського. — С. 92.

³ ЦДАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 68.

⁴ Садов А. М.С.Грушевський і Комітет Незалежної України... — С. 707, 709.

⁵ Лист від професора Мих[айла] Грушевського [до Мирослава Січинського] (23 серпня 1919 р.) (див. у цьому томі).

⁶ Грушевський М. До українців в Америці (27 вересня 1919 р.). Подібні інформації про видання подано також у «Поклику [Комітету незалежної України]» (26 липня 1919 р.) та «Листі від проф[есора] М.Грушевського» (30 листопада 1919 р.) (див. у цьому томі).

згаданих вище листів і звернень Михайла Грушевського, залишається його стаття «В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (Квітень 1919 р. — лютий 1920 р.)»¹. З 1 вересня 1919 р. по 16 січня 1920 р. в Парижі паралельно французькою та англійською мовами вийшло 12 номерів у 10 випусках, у яких М. Грушевський опублікував 6 статей, що увійшли до розділу II книги. За спостереженнями дослідника публіцистики М. Грушевського доби еміграції А. Жуковського, ці статті, розраховані на зарубіжного читача, вирізнялися урівноваженістю й «позбавлені ідеологічного та партійного забарвлення»². Всі 6 статей М. Грушевського з цього часопису вперше вводяться до наукового обігу в перекладі українською.

Як уже зазначалося, проект «L'Europe Orientale» («Eastern Europe») був безпосередньо пов'язаний з діяльністю Комітету незалежної України, історію якого найдетальніше висвітлив учений у статті «Ліквідація Комітету незалежної України».

Наступним проектом Михайла Грушевського став журнал «Борітеся — Поборете!» — неперіодичний друкований орган Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів. Варто зауважити, що лише чи передусім суспільно-політичні праці вченого, опубліковані на сторінках цього часопису, стали предметом дослідження публіцистичної діяльності М. Грушевського в еміграції у спеціальних статтях А. Жуковського³, О. Богуславського⁴, Г. Корольова⁵. Тут дослідники певним чином «пливуть» у фарватері сучасників вченого, адже саме обговорення його публіцистичних виступів на сторінках «Борітеся — Поборете!» набуло найбільшої контроверсійності у тодішньому середовищі української політичної еміграції⁶. Автори полишають за межами своїх студій загальну характеристику публіцистичної діяльності історика доби еміграції, яка насправді виглядає набагато різноманітнішою й рельєфнішою. Жодний із дослідників, хто писав про публіцистику М. Грушевського 1919–1924 рр., не зауважив на її інформаційному потенціалі, біографічних аспектах праць, що доповнюють цілісність джерелознавчого комплексу вивчення багатогранної діяльності вченого зазначеної доби.

Ідея заснування видання зародилася ще у 1919 р., але реальні кроки були зроблені лише влітку 1920 р., про що свідчить лист М. Грушевського до М. Чечеля від 17 липня 1920 р.: «Збірник надумали «Борітеся — Поборете» 40 с.»⁷. Біля витоків журналу стояли також закордонні члени УПСР М. Грушевський, М. Чечель, М. Шраг та М. Шаповал,

¹ Див. у цьому томі, розділ III.

² Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції 1919–1924 рр. — С. 120. Передруки франкомовного варіанту всіх статей (за винятком «Століття нового українського театру») здійснені у виданні: Mukhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre. — Paris, 1997. — Р. 131–147.

³ Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції 1919–1924 рр. — С. 96–124.

⁴ Богуславський О. Дороговкази і манівці: пошук національної ідеї в еміграційній політичній публіцистиці М. Грушевського // Збірник праць науково-дослідного центру періодики. — Львів, 2005. — Вип. 13. — С. 548–559.

⁵ Корольов Г. Трансформація федералістської концепції М. Грушевського в роки еміграції (1919–1924) // Історичний журнал. — 2009. — № 2. — С. 64–70.

⁶ Гирич І. Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і Вячеслава Липинського) // Михайло Грушевський і українська історична наука. — Львів, 1999. — С. 47–64; Тельвак В. Діяльність Михайла Грушевського еміграційної доби в дискусіях першої половини 20-х років // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 2008. — Вип. 18. — С. 181–203.

⁷ Марочко В. «Що чути в Україні і Києва...»: Невідомі листи Михайла Грушевського 1919–1922 рр. — С. 90.

які «по зрілих розмішленнях» прийшли до висновку, «що пора нам нарешті повніш показати свою фізіономію, як партії, видати для того журнал»¹. Загалом упродовж вересня 1920 р. — лютого 1922 р. вийшло 10 чисел журналу, на сторінках якого М.Грушевський видрукував 10 статей і листів, які вміщені в розділі III книги. Останнім у лютому 1922 р. вийшов № 6, повністю відведений проекту «Програми Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР)», до якого М.Грушевський підготував розділи: «Загальні завдання партії і сучасний момент», «Програма політична», «Програма культурна». М.Грушевський дбав не лише про зміст, але й розповсюдження журналу. У листі до В.Кузіва 1 листопада 1921 р. він писав: «Я вважаю, що видання дуже користне, бо воно розробляє — властиво воно таки одно — принципи нового ладу (розуміється, не у всім, може, влучно, але відразу тільки Алена з голови Зевса вийшла!). Тим часом, фонди вичерпались!»²

Гостру дискусію в середовищі українських емігрантів викликала програмова стаття М.Грушевського «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії», яка відкрила перше число журналу і стала першою політико-історіософською роботою вченого доби еміграції. У період краху збройної боротьби за українську незалежність М.Грушевський мусив зробити поправу на тогочасну політичну ситуацію: на відміну від свого політичного заповіту, яким стала праця «На порозі Нової України», націоналістичний дискурс початку 1918 р. поступається місцем класовому, соціальному. Проте постулати цієї праці аж ніяк не свідчили про відмову автора від ідеї самостійності й незалежності України: він керувався радше тактичними міркуваннями, аніж стратегічними, і був впевнений у можливості паралельного розв'язання української соціальної проблеми й проблеми незалежності України³. Виходити зі становища ідеального стану речей не дозволяли нові політичні реалії, що склалися в Україні та довкола неї. Осмислюючи їх, учений закликав до пошуку компромісів з більшовиками, так як іншої реальної політичної сили на той час не було. Критично оцінюючи тогочасну політику більшовиків в Україні, М.Грушевський стверджував, що поточні реалії і загроза повернення російського імперіалізму змушують українські політичні партії шукати згоди з більшовиками, навіть ціною певних поступок. «[...] тут і в Галичині люде приходять до переконання, що Радянську Україну таки прийдеться прийняти за реальний зародок укр[аїнської] державности», — писав вчений у листі до американського приятеля В.Кузіва⁴. М.Грушевський прагнув використати цей шанс і вплинути на політичний розвиток цього «зародку», тому відкрито формулював свою головну позицію і стратегічну мету компромісу: «в відносинах до Росії Українська Республіка мусить бути самостійною і незалежною» з багатопартійною системою. Ідея ж федерації, яку, на думку Г.Корольова, М.Грушевський перетворив на політичну платформу, зовсім не відкидала, а включала ідею самостійності. Адже федералізм Грушевського був тактикою, за якою стояла стратегія самостійності України.

Публікація посилила невдоволення прорадянськими настроями її автора, що наростало. Засновник державницької течії в українській історичній думці В.Липинський звинуватив М.Грушевського у відмові від своїх попередніх незалежницьких та державницьких

¹ Марочко В. «Що чути з України і Києва...»... — С. 90.

² ЦДАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 266. — Арк. 8.

³ Гирич І. Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і Вячеслава Липинського). — С. 62–63.

⁴ ЦДАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 266. — Арк. 15 зв.

позицій, історіографічних поглядів¹. Аналізуючи критичні зауваги В.Липинського, відомий грушевськознавець І.Гирич підсумовує: «З огляду на врахування реалії часу важко заперечити М.Грушевському в логічності його візії сучасного українського життя. Хоча теоретично з позиції «чистої» політики більшу рацію мав В.Липинський»². Не менш гостро критикували тези статті Д.Дорошенко, С.Томашівський, М.Шаповал, Д.Донцов, О.Бурнатович та ін.³ Проте, «чисті» політики залишалися в еміграції, а М.Грушевський повертався в Україну, бо «іншої України нема». І той «індивідуальний подвиг», яким називають останнє десятиліття вченого (1924–1934 рр.), став незаперечним свідченням реалізації стратегічних планів видатного історика: він вибудовував міцний підмурок правдивої української історії та української незалежності.

Своєрідним начерком діяльності УПСР у нових умовах стала стаття М.Грушевського «На село! (Чергові завдання української трудової інтелігенції)», що продовжила працю «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії» й отримала не менше гострих критичних відгуків. У ній М.Грушевський формулює чергові завдання трудової інтелігенції в організації економічного, соціального і культурного життя на селі як «забезпечення нашої будучності». В кореспонденції до американського приятеля Т.Починка від 5 липня 1923 р. вчений характеризував її як «програму-тахітум, на дальші часи»⁴. Не сприйняв змальовану ідилічну картину соціалізованого села тогочасний активний опонент М.Грушевського В.Липинський: «Найбільше сумним, одначе, а zarazом найбільше характерним являється те, що ці милі есерівські фантазії про ідилію соціалізованого села не перешкодили проф. Грушевському в літі 1921 р. предлагати свої послуги большевикам, які реально і на ділі винищують те саме українське село, за долю якого так ніби турбувався есерствуючий інтелігент М.Грушевський»⁵. На досить виважену думку сучасного дослідника І.Гирича, «висловлюючи готовність повернутися в Україну, М.Грушевський аж ніяк не збирався допомагати большевикам руйнувати село, а якраз навпаки силами легалізованої партії есерів хотів зупинити таке руйнування. Він шукав компромісу з большевиками саме для того, щоб врятувати життєві сили українського села і мати передишку для перегрупування українських політичних сил в нових умовах советської України»⁶.

Окремі статті та листи М.Грушевського, опубліковані в «Борітеся — Поборете!», відкривають тематичний блок праць автобіографічного характеру, що увійшли до цієї книги. Незаперечним «лідером» цього блоку є стаття «В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (Квітень 1919 р. — лютий 1920 р.)» — унікальне джерело до вивчення діяльності М.Грушевського у перший рік його перебування в еміграції

¹ *Правобережець В. [Липинський В.]* Замітки на полях демократичної преси // Хліборобська Україна. — Відень, 1920–1921. — Збірник II, III і IV. — С. 174–178; *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії. — Київ; Філадельфія, 1995. — Твори: Том 6. — Книга 1. — С. 71, 79.

² *Гирич І.* Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і Вячеслава Липинського). — С. 61.

³ *Тельвак В.* Діяльність Михайла Грушевського еміграційної доби в дискусіях першої половини 20-х років // *Історіографічні дослідження в Україні.* — К., 2008. — Вип. 18. — С. 187–201.

⁴ Листи М.Грушевського до Т.Починка (З фонду Н.Григорієва). — С. 95.

⁵ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. — С. 166.

⁶ *Гирич І.* Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і Вячеслава Липинського). — С. 61.

(квітень 1919 р. — квітень 1920 р.), яке дає змогу укласти детальну хронологію перебування вченого в тих чи інших європейських столицях, його організаційних заходів із заснування Комітету незалежної України, Українського соціологічного інституту, участі в Люцернській конференції, важливих зустрічей тощо. Інформаційний потенціал цієї статті, який важко переоцінити на тлі інших джерел, ще не поцінований відповідно сучасними дослідниками. До блоку публікацій, що носять автобіографічний характер, належать також три листи, опубліковані в друкованому органі Закордонної делегації УПСР: «До наших спроб співробітництва з УСРР. До В[исоко]поважаних товаришів: М.В.Левицького, пов[новажного] пред[ставника] УСРР, Ю.С.Новаковського, гол[ови] торг[овельної] місії, Д.Е.Кудрі, пред[ставника] Вукопспілки в Празі» (29 жовтня 1921 р.); «До редакції «Вперед»-у у Львові» (29 жовтня 1921 р.) та «Відкритий лист Мих[айла] Грушевського, закордонного делегата УПСР, голові Ради народних комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки Х.Г.Раковському» (15 листопада 1921 р.).

Доповнюють цей автобіографічний блок і публікації, що увійшли до розділу IV¹ книги II. Найбільший за обсягом розділ IV містить окремі нариси, статті, листи, звернення, поклики, опубліковані в американських, канадійських, австрійських, чеських виданнях, часописах Галичини («Свобода», «Америка», «Народна воля», «Український голос», «Громадський голос»). Особливо насиченою інформативністю вирізняється автобіографічна стаття «Життя Михайла Грушевського від вибуху війни», яка не раз передруковувалася під заголовком «Автобіографія Михайла Грушевського, 1914—1919»². Варта уваги і праця «З недавнього минулого», уважний аналіз змісту якої допоміг встановити важливі деталі щодо мемуарної спадщини вченого. Насправді ця стаття є коротким начерком другої частини «Споминів»³ історика, які відтворюють період його перебування на засланнях у Москві та початковий період діяльності Української Центральної Ради. Підготувавши даний план-начерк, учений взявся до написання «Споминів»: час написання «З недавнього минулого» (1 січня 1922 р.) співпадає з початком роботи М.Грушевського над відповідним розділом спогадів (12 січня 1922 р.).

Незначну за обсягом архівну справу⁴ щодо заснування та діяльності Українського соціологічного інституту суттєво доповнюють відомості, подані у статтях і зверненнях М.Грушевського на підтримку наукової установи: «Проект Українського соціологічного інституту»; «В справі Українського соціологічного інституту» (12 березня 1920 р.); «Від Мих[айла] Грушевського. До шановних земляків в Америці» (20 листопада 1921 р.); «До шан[овних] земляків в Америці» (не пізніше 4 квітня 1923 р.); «В ім'я української культури і українського імені до всіх вірних дітей України за океаном. Український соціологічний інститут звертається з гарячим прошенням помічі!» (бл. 26 квітня 1923 р.); «Від Українського соціологічного інституту». Важливу інформацію щодо заснування інституту М.Грушевський подає також в автобіографічній статті «В першій делегації української партії соціалістів-революціонерів (Квітень 1919 р. — лютий 1920 р.)». Три з зазначених публікацій — «Проект Українського соціологічного інституту», «В ім'я української куль-

¹ «Лист від професора Мих[айла] Грушевського [до Мирослава Січинського]» (23 серпня 1919 р.), «Життя Михайла Грушевського від вибуху війни», «На Новий рік», «До земляків в Америці» (17 лютого 1924 р.).

² Український історик. — 1966. — Ч. 1–2. — С. 98–101; Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. А.Демиденко. — К., 1992. — С. 214–219.

³ Грушевський М. Спомини / Публікація та примітки С.Білоконя // Київ. — 1989. — № 8. — С. 103–126.

⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 66.

тури і українського імені до всіх вірних дітей України за океаном. Український соціологічний інститут звертається з гарячим прошенням помочі!» (бл. 26 квітня 1923 р.) та «Від Українського соціологічного інституту» — не зафіксовані в бібліографічних покажчиках М.Грушевського.

На особливу увагу заслуговує «Проект Українського соціологічного інституту», який за своїм змістом повторює збережений лист (чернетку) М.Грушевського до міністра закордонних справ УНР В.Темницького, з яким учений мав зустріч в 20-х числах серпня 1919 р.¹ і в якого знайшов розуміння своєї ідеї створення УСІ: «Розмову свою з Вами позволю собі зібрати коротко до отсих точок. Діяльність моя за кордоном переконала мене, що не тільки честь української демократії, але й цілком реальні політичні інтереси українського народу вимагають витривалої систематичної праці за кордоном, щоб розсіяти хмари наклепів і неправд, пущених з російських і польських кругів, вигладити помилки, допущені нашою дипломатією й вияснити причини й обставини різних вільних і невільних гріхів нашого життя останніх часів. Поруч дипломатичної роботи в кругах офіційних повинна йти робота в сферах соціалістичних і радикальних, неприступних для дипломатичних представників, тим часом дуже впливових тепер, а в будучині — се хаєєва життя, може, навіть скоро! Кількомісячні мої досвіди за кордоном мене переконали, що в сім напрямі можна зробити багато, і вже тепер зав'язалися деякі зав'язки, з котрими можна виходити в дальшій праці»², — писав М.Грушевський 21 серпня 1919 р. А далі поданий план-завдання інституту та його кошторис, які співпадають зі збереженим архівним текстом проекту. Вірогідно, цей лист М.Грушевський підготував до зустрічі, щоб передати його міністрові, а після наступної, яка відбулася наприкінці вересня, опрацював остаточний проект, датований 8 жовтня, який і був опублікований. Сучасний дослідник УСІ Д.Судин зазначає, що інститут був створений для прикриття політичної діяльності Комітету незалежної України і виступав його своєрідним «фасадом»³. Окремі статті М.Грушевського, і зокрема «Ліквідація Комітету незалежної України», підтверджують ці висновки: УСІ перебрав на себе всі видавничі плани КНУК, що, власне, і передбачалося.

Одним із важливих надбань УСІ стала його бібліотека, про яку вчений неодноразово згадував у своїх публікаціях. Еміграційні поневіряння УСІ (Женева, Прага, Відень) негативно вплинули на долю його книгозбірні. Покидаючи восени 1920 р. празький осідок УСІ (квітень — вересень 1920 р.), вчений залишив частину бібліотеки інституту та власних книг під опікою чеського історика, професора Карлового університету у Празі, дійсного члена НТШ Ярослав Бідло (відповідно до угоди з керівництвом історичного семінару цієї вищої школи від 25 січня 1921 р.)⁴. Готуючись до повернення в Україну, в листі від 2 січня 1924 р. М.Грушевський писав до чеського колеги: «Чекаю різних формальностей, і коли вони будуть поладжені, то можливо, що ще з кінцем сього місяця виїдемо туди. Коли се здійсниться, я зараз по приїзді почну заходи, щоб Укр[аїнський] соціолог[ічний] інститут міг функціонувати в Києві, і в такому разі перевезу туди і бібліотеку. До того ж часу прошу ще її ласкаво потримати у себе. Я по приїзді до Києва напишу докладно, як з сим справа стоятиме, і взагалі буду з Вами утримувати кореспонденцію, коли позволите. Маю наукові плани широкі і різнородні: хотів би й історію України, й

¹ Грушевський М. В першій делегації української партії соціалістів-революціонерів (Квітень 1919 р. — лютий 1920 р.)» (див. у цьому томі).

² ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 275. — Арк. 98—99 зв.; 94 зв.—94.

³ Судин Д.Ю. Женевський період діяльності Українського соціологічного інституту (серпень 1919 — березень 1920 рр.). — С. 42.

⁴ Потульницький В.А. Наукова діяльність М.С.Грушевського в еміграції (1919—1924 рр.). — С. 50.

історію літератури продовжити, і видавництво джерел організувати, і наукову часопись: не знаю, що з того вдасться»¹. Обставини повернення вченого в Україну склалися так, що він не мав можливості перевезти еміграційні книжкові надбання відразу до Києва. До певної міри, робив це свідомо. Так, у листі до сестри Ганни від 17 листопада 1923 р., висловлюючи сумніви щодо перспектив діяльності в Україні, М.Грушевський писав: «Я, розуміється, тому не буду ніскільки настоювати на тім, щоб пропустили мої видання або навіть і бібліотеку УСІ, а тільки мою підручну робочу бібліотеку; все, може, останеться тут де-небудь на складі до кращого часу. Я сам не маю ніяких ширших плянів як тільки мати змогу попрацювати над продовженням «Іст[орії] літ[ератури]» й «Іст[орії] Укр[аїни]». Коли час принесе кращі обставини — добре, коли ні — я зіставлю молодшим»². Незважаючи на всі плани й зусилля, М.Грушевському не вдалося реалізувати відродження УСІ на українському ґрунті, хоча сподівався, «що Українському соціологічному інституту доведеться відограти ролю нового наукового і культурного центру на Великій Україні»³. Не вдалося перенести в Україну і всю книгозбірню УСІ. З'ясувати долю цієї збірки спробували наприкінці 1930-х рр. львівські друзі, колеги та учні вченого. На запит М.Мочульського 11 квітня 1937 р. Я.Бідло відповідав: «Проф. М.Грушевський, коли вирішив поїхати до Києва, попросив мене, щоб я тимчасово зберігав у своєму семінарі його книги. Оскільки їх було багато, я взяв лише частину з них. Це збірка літератури із соціології. Ці книги досі зберігаються у спеціальному відділенні історичного семінару Карлова університету в Празі [...]. Книг є майже 3 шафи — близько 1000 томів»⁴. Останні згадки про празьку бібліотеку УСІ, у складі якої була й частина приватної збірки вченого, зустрічаються в листі В.Дорошенка до М.Мочульського від 5 листопада 1938 р.: «Про книжки Мих[айла] Серг[ієвича] у Бідля [на той час професор Я.Бідло вже помер. — Упоряд.] я розвідався у Празі через земляків. Добре було б їх забрати й спровадити сюди до бібліотеки Покійного»⁵. Найвірогідніше, реалізувати цей план не вдалося, і доля празької збірки УСІ вимагає на сьогодні окремого спеціального дослідження.

Цінним джерелом до вивчення голоду 1921—1923 рр. в Україні слід розглядати листи М.Грушевського з закликом складати пожертви на підтримку голодуючих, відомостями про діяльність очолюваного ним Союзу «Голодним України»⁶: «Лист від М.Грушевського» (10 квітня 1922 р.); «Духа не уташайте! В справі допомоги голодним на Україні до земляків в Америці» (19 липня 1922 р.); «Братам в Америці» (10 грудня 1922 р.); «До Українського Червоного Хреста в Канаді» (24 грудня 1922 р.); «До шан[овних] земляків в Америці» (не пініше 4 квітня 1923 р.); «Подяка [від Союзу «Голодним України]». Заклики та відозви до американських українців у 1922—1923 рр. стали однією з найважливіших тем публіцистичних виступів вченого. Так, у листі до американського приятеля В.Кузіва від 30 червня 1922 р. він писав: «Тепер ще ся голодова акція держить мене в стані неустанного схвилювання. Написати листа, а тим більше якусь відозву в сій справі — се значить все се пережити»⁷.

¹ ІР НБУВ. — Ф. 357. — № 70.

² ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1425. — С. 291—294.

³ Там само. — Спр. 266. — Арк. 83.

⁴ Центральний державний історичний архів України у Львові. — Ф. 379. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 9—10 зв.

⁵ Там само. — Спр. 5. — Арк. 12—12 зв.

⁶ Союз «Голодним України», який очолював М.Грушевський, постав 21 квітня 1922 р. Серед засновників і діяльних членів Союзу були Н.Суровцева — його перший голова, О.Олесь, І.Коссак, М.Чечель, Ю.Тищенко та ін. Останній звіт Союзу був укладений у червні 1923 р., ліквідаційні збори відбулися в грудні 1923 р.

⁷ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 266. — Арк. 111—112 зв.

Отримуючи з України відомості про голод, М.Грушевський не міг не писати заклики і відозви, які пересилав через американських приятелів — помічників у цій шляхетній акції. З ними ж ділився тими повідомленнями, що надходили з України. В одній з кореспонденцій до В.Кузіва вчений писав: «Прокинувся о $\frac{1}{2}$ 4-ї години і не міг більше влєжати, бо заїли думки. Вчора прийшло кілька листів з Київa, котрі знов перевернули минї душу. Дїлять останню пайку, по 5 дол., найкращі наші культурні сили: Кричевський — найбільший артист, Квітка — музик, муж пок[ійної] Лесї Українки, панї Черняхівська, донька Старицького, — визначна письменниця, проф. Тимченко — одинокий майже укр[аїнський] лінгвіст нинї, і т. д., і терпнуть, що се вже, може, останне... Не можу їх потішити, і собі кусок в губу не йде від сих гадок. Вдови, сироти, інваліди — виснажені культурні робітники, наші культ[урні] світочі»¹. Інколи, чекаючи звісток про публікацію тїєї чи іншої своєї відозви та відповідної реакції заокеанських українців, підсумовував: «І знеохотили мене до публіцистики взагалї»².

Повертаючись з еміграції, М.Грушевський з болем згадував всі ті докори, що сипалися на його голову і на еміграції, і перед тим. У листі до сестри та брата 16 грудня 1923 р. писав: «Але тут переважно вдоволені, що я їду, особливо галичане; вони тепер орієнтуються на Рад[янську] Укр[аїну], сподїваються, що вона в короткім часі забере Галичину від Польщі, готові прилучитися до її хоч би й радян[ського] устрою, а тим часом хотїли б туди йти на посади і под. При сім думають, що я в тім усім можу помогти — так недавно ще мене проклинали за соціалїзм, большевизм, за Ц[ентральну] Раду, [е]с[е]рів etc! Ціаком не рахуються з тим, що я їду зовсім не на якісь політичні ролї, а на скромну наукову працю»³.

Щодо планів публіцистичної діяльності, то певні задуми вчений мав, адже перспектива «засудити себе на мовчання і абстиненцію від усякої громадської праці»⁴ видавалася йому досить сумною перспективою. Зокрема, в листі до К.Студинського від ділився своїм, до певної міри, конспіративним планом: «Прошу написати мені зовсім щиро, чи для Вас то не буде недогідним евентуально діставати від мене листи з Київa. Коли недогідно на В[ашу] адресу, то, може, напишете мені, на яку адресу можу писати. При тім я звїздкою означав би те, що я з того просив би давати до друку як новинку. Я обіцяв такі короткі звістки до «Дїла» і «Гром[адського] голосу», але то незручно було б посилати на редакції, я певен, що то не вийшло б за границю»⁵. Проте реалії виявилися ще прозаїчнішими: в публіцистичну «школу» радянської України М.Грушевський вписатися не міг, та й не мав бажання. «[...] скажу Вам щиро і по-приятельськи, хочете — вірте, хочете — ні, що ще нічого не написав против свого переконання, ні в друкованих статтях, ні в листах. До мене багато вдавались від різних тутешніх газет, щоб я їм написав чи дав interview на політичні теми, але я відповідаю, що коли нема свободи друку, і я не можу писати, про що хочу, то волю триматись виключно наукових питань, і ніхто — хоч би й ворог — не доведе мені, що я щось писав схлїбляючи пануючим кругам»⁶. Єдина спроба вийти на публіцистичну арену з подякою учасникам ювілейного зібрання з нагоди його 60-ліття від дня

¹ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 266. — Арк. 61—61 зв.

² Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського. — С. 119 (лист від 4 серпня 1923 р.).

³ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1425. — Арк. 303—304.

⁴ Там само. — Спр. 266. — Арк. 285—285 зв. (лист від 20 серпня 1923 р.).

⁵ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського. — С. 138 (лист від 28 грудня 1923 р.).

⁶ Листи М.Грушевського до Т.Починка з додатком двох листівок до Д.Островського. — С. 180 (лист від 16 вересня 1924 р.).

народження виявилася невдалою. «Одвертий лист акад[еміка] М.С.Грушевського до учасників його ювілейного свята 3 жовтня» побачив світ лише у львівському «Новому часі»¹. Таким шляхетним жестом, зверненням до друзів, колег та учнів з усіх куточків України й з-за кордону, завершилася понад 30-літня доба публіцистичної діяльності М.Грушевського.

* * *

Тексти, що публікуються у другій книзі четвертого тому серії «Суспільно-політичні твори», хронологічно охоплюють період від листопада 1918 р. до жовтня 1926 р. До книги увійшла 71 праця М.Грушевського, переважна більшість яких, насамперед періоду еміграції (55), передрукована вперше. Усі праці згруповані в чотири розділи. Перший із них охоплює період від листопада 1918 р. до квітня 1919 р. — від нелегального становища, на якому М.Грушевський перебував після гетьманського перевороту, до його виїзду за кордон у середині квітня 1919 р. Статті цього розділу друкувалися у київських («Літературно-науковий вістник» і «Громада») та кам'янець-подільських періодичних виданнях («Життя Поділля» і «Село»), станіславівському часописі «Нове життя». До другого розділу увійшли статті, опубліковані в паризькому журналі «L'Europe Orientale» («Eastern Europe») — органі нових республік колишньої Російської імперії, заснованому за участю М.Грушевського. Усі 6 статей вченого, що побачили світ у вересні—грудні 1919 р. паралельно французькою та англійською мовами, творять один тематичний блок. У третьому розділі поданий тематичний блок статей і листів, що вийшли на сторінках друкованого органу Закордонної делегації УПСР «Борітеся — Поборете!» й охоплюють період з червня—липня 1920 р. до листопада 1921 р. До четвертого розділу увійшли 42 праці, написані в період від квітня—червня 1919 р. до жовтня 1926 р. Серед них і окремі брошури, підготовлені М.Грушевським до Люцернської конференції, і статті, листи та відозви, вміщені в американських, канадійських, австрійських, чеських виданнях, часописах Галичини («Свобода», «Америка», «Народна воля», «Український голос», «Громадський голос», «Новий час» та інших). Зміст перших трьох розділів укладений за хронологією публікації праць, яка загалом співпадає з хронологією написання. Порядок змісту останнього розділу визначений датою написання, позаяк між часом написання та друку іноді минало декілька місяців, тому принцип попередніх розділів не може бути прийнятним, бо він не відтворює хронологію подій, описаних у працях. Майже половина праць четвертого розділу — це листи та звернення М.Грушевського з різними закликами до американських і канадійських українців. Інколи ці листи мають подібну назву, а тому для зручності та ідентифікації до кожного додана дата написання, яка зазначена в тексті, коментарі та змісті. Додаток містить дві праці («Академічний дім» (20 грудня 1903 р. (2 січня 1904 р.)) та «Українське питання» (1905)), які з тих чи інших причин не увійшли до попередніх томів серії.

Мовна редакція текстів М.Грушевського, як і в попередніх томах серії, здійснена за методичними рекомендаціями, розробленими О.Рибалком. Правопис 1910—1920-х рр. наближений до сучасної літературної норми з максимальним збереженням лексичних форм автора. Іншомовні слова та вислови розкриті в тексті квадратними дужками (переклад М.Трофимука). Праці М.Грушевського, видрукувані французькою, англійською та російською мовами, подані в перекладі О.Козак, Л.Мороз, К.Нікітюк та І.Сварника. Коментування праць розділу I здійснили О.Бойко та С.Панькова, статтю розділу III «Дра-

¹ Новий час. Ілюстрований популярний часопис (Львів). — 1926. — Ч. 78. — 22 жовтня. — С. 6—7. Див. також коментар до листа.

гоманов в політичній і національній розв'язку українства» прокоментував М.Мудрий, решта статей до II, III і IV розділів — С.Панькова. При підготовці коментарів досліджені й зазначені всі збережені в ЦДІАК України (ф. 1235) та ЦДІАЛ України (ф. 401) автографи статей. Іменний і географічний покажчики укладені упорядником.

Упорядник вважає своїм приємним обов'язком висловити вдячність директору Державної наукової архівної бібліотеки Державної архівної служби України Г.Порохнюк; канд. іст. наук, завідувачу відділу україніки Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В.Стефаніка К.Курилишину та канд. іст. наук, завідувачу відділу періодичних видань ім. Мар'яна та Іванни Коцїв бібліотеки Ю.Романишину за особливу допомогу у виявленні та копіюванні праць М.Грушевського з рідкісних газет і журналів. Особлива подяка канд. філол. наук, ст. наук. співроб. Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАНУ О.Федоруку та канд. філол. наук, завідувачу відділу рукописних фондів і текстології інституту Г.Бурлаці; канд. іст. наук, завідувачу відділу Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ І.Гиричу та д-ру іст. наук, ст. наук. співроб. інституту Я.Федоруку; канд. іст. наук, доценту кафедри новітньої історії України Львівського національного університету ім. Івана Франка О.Павлишину та всім причетним до нашого видання своїми кваліфікованими порадами і практичною допомогою.

Світлана ПАНЬКОВА

ЗМІСТ

с.ТЕКСТІВ с.КОМ.

Панькова С. «...НІ ХВИЛІ НЕ ВВАЖАВ СЕБЕ ЕМІГРАНТОМ,
ТІЛЬКИ ЗАКОРДОННИМ РОБІТНИКОМ НА НАШІЙ
НАЦІОНАЛЬНІЙ НИВІ»... V

Розділ I. СТАТТІ, ВМІЩЕНІ В УКРАЇНСЬКИХ ЖУРНАЛАХ ТА ГАЗЕТАХ («ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК», «ГРОМАДА», «ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ», «СЕЛО», «НОВЕ ЖИТТЯ») (листопад 1918 р. — квітень 1919 р.)

Роковини 20/7 падолиста 1917	1	375
По шкоді	3	375
Від редакції	5	376
Україна окремішна	14	380
Відродження Української Республіки	15	381
Об'єднання України Наддніпрянської і Надністрянської	23	383
Метеор	25	385
Спільний фронт	27	386
Оздоровлення громадського життя	29	388
Шевченкові роковини	31	390
Шевченкове слово	32	390
В дванадцятю годину	34	391
Привіт	37	391
	37	392

Розділ II. СТАТТІ, ВМІЩЕНІ В ЖУРНАЛІ «L'EUROPE ORIENTALE» («EASTERN EUROPE») — ВИДАННІ КОМПІТЕТУ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (вересень — грудень 1919 р.)

Ще один звільнений край	39	392
Огідний спадок	41	392
З'їзд народів Росії	42	395
Століття нового українського театру	44	396
Хто примирить Східну Європу?	48	400
Сторіччя Великого українця	50	400
	52	402

Розділ III. СТАТТІ, ВМІЩЕНІ В ЖУРНАЛІ «БОРТЕСЯ — ПОБОРЕТЕ!» — ОРГАНІ ЗАКОРДОННОЇ ДЕЛЕГАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ (червень—липень 1920 р. — листопад 1921 р.)

Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання...	55	404
Шевченко як проповідник соціальної революції	57	404
Між Москвою й Варшавою	95	410
В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів...	97	411
На село! (Чергові завдання української трудової інтелігенції)	110	414
Драгоманов в політичній і національній розвитку українства	150	419
Пам'яті Паризької Комуні	169	420
До наших спроб співробітництва з УСРР... (29 жовтня 1921 р.)	182	427
До редакції «Вперед»-у у Львові (29 жовтня 1921 р.)	189	427
Відкритий лист Мих[айла] Грушевського... Х.Г.Раковському (15 листопада 1921 р.)	193	428
	195	431

Розділ IV. БРОШУРИ, СТАТТІ ТА ЛИСТИ, ВМІЩЕНІ В АМЕРИКАНСЬКИХ, КАНАДІЙСЬКИХ, АВСТРИЙСЬКИХ, ЧЕСЬКИХ ВИДАННЯХ, ЧАСОПИСАХ ГАЛИЧИНИ («СВОБОДА», «АМЕРИКА», «НАРОДНА ВОЛЯ», «УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОС», «ГРОМАДСЬКИЙ ГОЛОС», «НОВИЙ ЧАС» ТА ІНШИХ)	
(квітень—червень 1919 р. — жовтень 1926 р.)	203 435
Українська партія соціалістів-революціонерів.....	205 435
Соціальна і політична боротьба в Україні в 1917—1918—1919 рр.	208 438
Світова війна і революція. Українська Народна Республіка	230 440
Поклик [Комітету незалежної України] (26 липня 1919 р.)	235 449
Лист від професора Мих[айла] Грушевського (23 серпня 1919 р.)	236 450
Лист від М.Грушевського (2 вересня 1919 р.)	238 453
До українців в Америці (27 вересня 1919 р.)	239 455
Проект Українського соціологічного інституту	240 456
Лист від проф[есора] М.Грушевського (30 листопада 1919 р.)	242 459
Лист до американських українців (16 грудня 1919 р.)	243 461
Як допомогти старому краєві у видавництвах	248 465
За Галичину! Відозва до світової демократії... (31 грудня 1919 р.)	250 466
Роковини української незалежності	257 469
До народів цивілізованого світу (15 січня 1920 р.)	259 471
Життєва сила народу	262 473
В справі Українського соціологічного інституту (12 березня 1920 р.)	264 473
Горі України. Лист до американських українців (18 березня 1920 р.)	266 474
Життя Михайла Грушевського від вибуху війни	269 475
Україна, Польща й Росія	273 486
Культурна криза на Україні	276 490
Ліквідація Комітету незалежної України	278 490
Лист від проф[есора] М.Грушевського (20 березня 1921 р.)	283 495
[Лист до Українського музичного товариства «Запорожжя» в Ньюарку] (29 квітня 1921 р.)	288 497
Листи до молоді... ..	288 498
Від Мих[айла] Грушевського. До шановних земляків в Америці (20 листопада 1921 р.)	303 504
На Новий рік (1 січня 1922 р.)	310 507
З недавнього минулого	312 508
Лист від М.Грушевського (10 квітня 1922 р.)	316 513
Духа не угашайте!.. (19 липня 1922 р.)	318 516
Братам в Америці (10 грудня 1922 р.)	324 519
До Українського Червоного Хреста в Канаді (24 грудня 1922 р.)	328 521
До шан[овних] земляків в Америці [не пізніше 4 квітня 1923 р.]	328 523
В ім'я української культури і українського імені... [бл. 26 квітня 1923 р.]	332 525
З Великої України	335 529
Пекуча справа	336 530
Ганської України не збудувати!	338 530
Від Українського соціологічного інституту	343 532
Подяка [від Союзу «Голодним України»]	344 532
До земляків в Америці (17 лютого 1924 р.)	344 533
[Виступ М.Грушевського на ювілейному засіданні...] (3 жовтня 1926 р.)	345 535

[Заключне слово М.Грушевського, виголошене на ювілейному засіданні...] (3 жовтня 1926 р.)	350	538
Одвертий лист акад[еміка] М.С.Грушевського до учасників його ювілейного свята 3 жовтня	351	538
ДОДАТКИ	355	540
Академічний Дім	357	540
Українське питання	359	541
КОМЕНТАРІ	375	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	542	
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	549	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 4. Книга II

Серія «Суспільно-політичні твори»
(листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.)

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректори	<i>І.Савлук, О.Тростянчин</i>

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Умови. друк. арк. 46,66. Обл.-вид. арк. 40,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № 39Г.

Державне підприємство «Всеукраїнське спеціалізоване видавництво «Світ»
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р.

Друк на ТДВ «Патент»
88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.

- Грушевський М.С.
Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов.
ред. П.Сохань. — Львів : Світ, 2002. —
Т. 4. Кн. II: Серія «Суспільно-політичні твори» (листопад 1918 р.
— жовтень 1926 р.) / упоряд. С.Панькова. — 2013. — 576 с.
ISBN 978-966-603-223-5;
ISBN 978-966-603-847-3 (Т. 4. Кн. II)

Друга книга четвертого тому 50-томного зібрання праць М.Грушевського завершує серію суспільно-політичних творів і вміщує публіцистичний доробок вченого і політика 1918—1926 рр. Основний масив праць — це публіцистика еміграційного періоду історика. Діяльність М.Грушевського на чолі Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів, його політичні погляди початку 20-х років відображені в численних публікаціях вченого на сторінках заснованого ним журналу «Борітеся — Поборете!», які становлять окремий тематичний розділ книги. Цінним джерелом вивчення голоду 1921—1923 рр. в Україні стала низка листів М.Грушевського до американських та канадських українців із закликом складати пожертви на підтримку земляків, відомостями про діяльність очолюваного ним Союзу «Голодним України».

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-847-3 (Т. 4. Кн. II)